

จุดอ่อนและความย้อนแย้งของทฤษฎีมนุษยนิยมแบบฆราวาส

Weaknesses and Paradoxes of Secular Humanism Theory

พรพรหม ทิพยมนตรี Pornprom Tippayamontre ^๑

ประเวศ อินทองปาน Paves Intongpan ^๒

Received: February 09, 2022 Revised: April 25, 2022

Accepted: April 30, 2022

บทคัดย่อ

บทความวิจัยเรื่อง จุดอ่อนและความย้อนแย้งของทฤษฎีมนุษยนิยมแบบฆราวาส มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวคิดของปรัชญามนุษยนิยมแบบฆราวาส การศึกษาจุดอ่อนของปรัชญามนุษยนิยมแบบฆราวาส และ ศึกษาความย้อนแย้งของปรัชญามนุษยนิยมแบบฆราวาส ระเบียบวิธีวิจัยของงานวิจัยเชิงคุณภาพนี้ ใช้การวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) และ นำมาวิเคราะห์เรียบเรียงเชิงพรรณนา ผลการวิจัยพบว่า จุดอ่อนของมนุษยนิยมแบบฆราวาส คือ ความยืดหยุ่นเกินไปของทฤษฎี ที่พยายามจะโอบอุ้มทุกแนวคิดภายใต้กรอบแห่งสิทธิเสรีภาพ และการอ้างอิงวิทยาศาสตร์มากเกินไป เมื่อต้องอธิบายแนวคิดที่เป็นนามธรรมจึงนำไปสู่ความบกพร่องด้านตรรกะ ความย้อนแย้งของทฤษฎีมนุษยนิยมแบบฆราวาสเห็นได้ชัดจากแนวคิดไม่สนใจศาสนา แต่ในทางปฏิบัติพบว่าการยอมรับศาสนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสังคมแบบฆราวาสด้วย เนื่องจากติดกรอบแนวคิดด้านสิทธิเสรีภาพของตัวทฤษฎีเอง ทฤษฎีมนุษยนิยมแบบฆราวาส สามารถเป็นศาสนาใหม่ได้หรือไม่? คำตอบคือ อาจเป็นไปได้ และเป็นไม่ได้ ขึ้นอยู่กับมิติในการพิจารณา การนำเสนอกรอบทางจริยธรรมชุดใหม่ในการดำเนินชีวิต และ มุ่งองค์ประกอบเทียบเท่าศาสนา อาจนับได้ว่าเป็นศาสนาของคนรุ่นใหม่ แต่ในอีกมุมหนึ่งที่ทำให้เป็นศาสนาไม่ได้ เพราะมนุษยนิยมแบบฆราวาสอาจไม่สามารถยึดพื้นที่ในจิตใจสำนึกของมนุษย์ที่มีต่อศาสนาและความเชื่อดั้งเดิมได้อย่างสมบูรณ์

คำสำคัญ : จุดอ่อน, ความย้อนแย้ง, มนุษยนิยม, ฆราวาส

^๑ ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ Department of Philosophy and Religion Faculty of Humanities Kasetsart University, Thailand.

^๒ ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ Department of Philosophy and Religion Faculty of Humanities Kasetsart University, Thailand.

Abstract

This research aims to study: The concepts of Secular Humanism, the weaknesses of Secular Humanism and the paradoxes of Secular Humanism. The research methodology is textual analysis on Humanism sources. The study shows: The explicit weakness of Secular Humanism are the flexibility of this theory and its logical inconsistency as relying too much on science. As the theory tries to embrace every concept in the frame of liberty which is not practical. In addition, the explanation about existing of God, religion beliefs and abstract problems that unable to explain by science leads to the lack of logical integrity. As a flexible theory, Secular Humanism proclaims the rejection of religious matters simultaneously willingly accepted religion as part of Secular Society due to the concept of human rights and freedom. This issue makes Secular Humanism as a paradoxical twist theory. Could Secular Humanism be a new religion? This question may reply in two ways. The configurations of Secular Humanism itself are practically close to religion when consider about the offerings “way of practice” to humanists in modern society. Moreover, Secular Humanism consists of basic elements that similar to the component of a religion. In this way, Secular Humanism could be a kind of religion. On the other hand, Secular Humanism could not be a religion as its concept is unable to completely occupy human subconscious that contains beliefs and faith of their previous religion.

Keywords: Weakness, Paradox, Humanism, Secular

๑. บทนำ

ทฤษฎีมนุษยนิยม เป็นแนวคิดที่มีลักษณะโดดเด่น เพราะมีความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์มากกว่าเชื่อในพระเจ้า แม้ในบางมุมมองมนุษยนิยมดูเหมือนจะสนับสนุนคริสต์ศาสนา เช่น การที่จอห์น ล็อก เขียนหนังสือที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นเหตุเป็นผลของคริสต์ศาสนา ลีโอ นาร์โด ดาร์วินซี ศิลปินชาวมนุษยนิยมวาดภาพอาหารมื้อสุดท้ายของพระเยซูก่อนถูกตรึงกางเขน (The Last Supper)^๓ แต่ใจความสำคัญของทฤษฎีมนุษยนิยมไม่มุ่งไปที่เรื่องต่อต้านศาสนา เพียงแต่ไม่ยอมรับอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์และอำนาจที่หลอกลวงของพระเจ้าที่มาพร้อมกับคำสอนทางศาสนา เพราะหัวใจของมนุษยนิยมคือ การให้ความสำคัญในเรื่องของมนุษย์ สิทธิเสรีภาพ ความเท่าเทียม ความยุติธรรม อย่างไรก็ตามค่านิยมเรื่องคุณค่าของมนุษย์ ความเท่าเทียม สิทธิเสรีภาพ เป็นสิ่งที่จับต้องไม่ได้ จึงมักจะมีจุดอ่อนที่ฝ่ายวัตถุนิยมมองว่า เป็นสิ่งที่ไม่ถาวร สูญสลายได้ง่ายเมื่อแนวคิดเหล่านั้นอ่อนกำลังลง^๔ อย่างไรก็ตาม การให้ความสำคัญกับมนุษย์เป็นอันดับแรก ทำให้แนวคิดมนุษยนิยมได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายมาเป็นเวลากว่าสองร้อยปี โดยในช่วงแรกแนวคิดนี้อยู่ในสถานะปรัชญาเชิงจริยธรรมที่เน้นคุณค่าและการกระทำของมนุษย์ ปฏิเสธความเชื่อไร้เหตุผลที่ไม่สามารถพิสูจน์ได้ด้วยวิทยาศาสตร์ ไม่สนใจอำนาจของพระเจ้าที่ศาสนาสอนว่า พระเจ้ามอบทุกสิ่งให้มนุษย์ เพราะมนุษยนิยมเชื่อว่า มนุษย์มีความรับผิดชอบต่อชีวิตตนเองในฐานะมนุษย์คนหนึ่ง^๕

หลังจากมนุษยนิยมในยุคแรก ต่อมาได้เกิดแนวคิดมนุษยนิยมแบบอิงศาสนา (Religious Humanism) ที่ถือกำเนิดขึ้นจากการหลอมรวมแนวคิดจักรวาลวิทยา (Cosmology) ของกรีก และหลักจริยศาสตร์ (Morality) ของศาสนาเทวนิยม ภายใต้แนวคิดที่ว่า มนุษย์จะพัฒนาตนเองไปสู่ความเป็นคนดีได้ต้องอาศัยคำสอนทางศาสนาเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต แนวคิดนี้รับรู้ว่ามีพระเจ้า แต่พระเจ้าไม่มีอำนาจเหนือมนุษย์ สิ่งสำคัญ คือ กรอบทางจริยธรรมในการดำเนินชีวิต

พัฒนาการของแนวคิดดั้งเดิมสองสายนำไปสู่กำเนิดของมนุษยนิยมที่แข็งแกร่งอีกสายหนึ่งคือ มนุษยนิยมแบบฆราวาส (Secular Humanism) ซึ่งได้นำหลักการของมนุษยนิยมที่มีแนวคิดเป็นอเทวนิยม และมนุษยนิยมแบบอิงศาสนามาประกอบกับแนวคิดเรื่องการสร้างร่าง

^๓ Perry, John. **Humanism**, [online], Retrieved from :

<https://www.philosophytalk.org/blog/humanism>. [January 21, 2022].

^๔ Stivers, Richard, **The Illusion of Freedom and Equality**, (New York : State University of New York Press, 2008), p. 59.

^๕ สิทธิ บุตรอินทร์. **ปรัชญาเปรียบเทียบมนุษยนิยมตะวันออกกับตะวันตก**. (กรุงเทพมหานคร : สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๓๒), หน้า ๑๔.

บันดาลใจ โดยเน้นเรื่องคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นของมนุษย์ และการให้เสรีภาพทางความคิด การกระทำที่ไม่ขัดต่อกฎเกณฑ์อันดีงามของสังคม สังคมแบบฆราวาส (Secular Society) อันเสรีจึงเคารพสิทธิในการนับถือศาสนาและการไม่นับถือศาสนาของบุคคล รวมไปถึงการเรียกร้องให้ภาครัฐปฏิบัติต่อทุกศาสนาอย่างเท่าเทียม และให้ความเคารพต่อทุกแนวคิดทางการเมืองด้วย^๖

อย่างไรก็ตาม แนวคิดมนุษยนิยมมักถูกวิจารณ์ว่า เป็นทฤษฎีที่มีความอ่อนแอ เพราะการที่มนุษยนิยมสมัยแรกประกาศตัวเป็นอเทวนิยม แต่ชาวมุขยนิยมจำนวนมากในสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยา เช่น ไมเคิล แองเจโล ดาร์วินซี ยังนับถือศาสนาและแสดงความศรัทธาต่อพระเจ้าในผลงานของตน^๗ การนำศาสนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของนักมนุษยนิยมบางกลุ่ม นำไปสู่ความขัดแย้งกันเองในกลุ่มนักปรัชญามุขยนิยม ดังที่ สตีเฟน ลอว์ (Stephen Law) กล่าวว่า “การที่มีมนุษยนิยมบางสาย นำศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องไม่ผิด แต่ก็ถือว่าอันตราย เพราะความเห็นทางศาสนาบางอย่างคือความชั่วร้ายอย่างยิ่ง แต่ในทางตรงกันข้ามก็มีนักวิชาการด้านศาสนวิทยาผู้เป็นศาสนิกของศาสนาจำนวนหนึ่งที่มีมุมมองแบบมนุษยนิยม”^๘

พรรคชนของลอว์ แสดงให้เห็นว่า แม้จะไม่เห็นด้วยกับการนำศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้อง แต่ก็ไม่สามารถปฏิเสธนักมนุษยนิยมผู้ศรัทธาในคำสอนทางศาสนาได้ เพราะหลักการที่สำคัญอีกประการหนึ่งของมนุษยนิยมแบบฆราวาส คือ การให้เกียรติและเคารพสิทธิของมนุษย์ รวมถึงยอมรับการตัดสินใจของมนุษย์ด้วยกันโดยไม่ตัดสินถูก-ผิด หรือแบ่งแยกชนชั้น สิ่งที่มาคือความอ่อนแอของทฤษฎี โดยเฉพาะในมิติด้านศาสนาและความเชื่อที่เกิดขึ้นในสังคมแบบฆราวาส

แม้ทฤษฎีมุขยนิยมแบบฆราวาสจะได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย แต่ก็ยังเป็นแนวคิดที่มีข้อบกพร่อง การศึกษาแก่นของแนวคิด จุดอ่อน และความอ่อนแอของทฤษฎีจะนำไปสู่การพัฒนาแนวคิดนี้ให้สมบูรณ์ขึ้นได้ เพราะในความเห็นของผู้วิจัย มุขยนิยมแบบฆราวาส เป็นแนวคิดที่เหมาะสมกับสังคมยุคใหม่ เพราะเมื่อศาสนาดั้งเดิมถูกลดทอนบทบาทในสังคมลง เพราะคนรุ่นใหม่เสื่อมศรัทธาและเพิกเฉยต่อศาสนาเดิม มุขยนิยมแบบฆราวาสอาจจะพัฒนาจนกลายเป็นศาสนาใหม่สำหรับคนรุ่นใหม่ได้ หรืออาจเป็นได้แค่เพียงหลักปรัชญาที่เสนอกรอบทางจริยธรรมที่ใช้เป็นมาตรฐานทางสังคมแบบฆราวาส ซึ่งไม่ว่าจะเป็นอย่างไรมุขยนิยมแบบฆราวาสถือเป็นอีกทางเลือกหนึ่งของมนุษย์ในการพัฒนาชีวิตให้สูงส่งขึ้น

^๖ Law, Stephen, **Humanism: A Very Short Introduction**, (Oxford : Oxford. University Press, 2011), p.93-94.

^๗ Perry, John. **Humanism**, [online], Retrieved from : <https://www.philosophytalk.org/blog/humanism>. [January 21, 2022].

^๘ Law, Stephen, **Humanism: A Very Short Introduction**. p. 6.

๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง “จุดอ่อนและความย้อนแย้งของทฤษฎีมนุษยนิยมแบบฆราวาส” โดยมีวัตถุประสงค์ คือ

- ๑) เพื่อศึกษาแนวคิดของปรัชญามนุษยนิยมแบบฆราวาส
- ๒) เพื่อศึกษาจุดอ่อนของปรัชญามนุษยนิยมแบบฆราวาส
- ๓) เพื่อศึกษาความย้อนแย้งของปรัชญามนุษยนิยมแบบฆราวาส

๓. วิธีดำเนินการวิจัย/รูปแบบการวิจัย/ขอบเขตการวิจัย

งานวิจัยเรื่อง “จุดอ่อนและความย้อนแย้งของทฤษฎีมนุษยนิยมแบบฆราวาส” เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพที่ผู้วิจัยได้ใช้รูปแบบการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมีขอบเขตของการวิจัย คือ การค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารอ้างอิงต่าง ๆ ทั้งเอกสารปฐมภูมิและทุติยภูมิ

เอกสารปฐมภูมิที่ใช้ในงานวิจัยนี้ มีทั้งบทความวิจัย เนื้อหาบางส่วนในคัมภีร์ไบเบิลเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องพระเจ้า และที่สำคัญคือ ร่างคำประกาศของชาวมนุษยนิยมสามฉบับ (Humanist Manifesto I, II and III) ของสมาคมมนุษยนิยมแห่งสหรัฐอเมริกา (AHA) ที่เป็นการรวบรวมแนวคิด มโนปณิธาน และอุดมการณ์ของชาวมนุษยนิยมทั่วโลก โดยฉบับที่ 3 ที่ชื่อว่า Humanism and Its Aspirations หรือ Humanist Manifesto III เป็นประกาศล่าสุดในปี ค.ศ. 2003 มีสถานะเป็นตัวแทนของสองฉบับแรก และเนื้อหาส่วนใหญ่มีความเป็นมนุษยนิยมแบบฆราวาสอย่างชัดเจน^๙

นอกจากนี้ยังรวบรวมข้อมูลจากเอกสารทุติยภูมิ ได้แก่ ตำราทางวิชาการ บทความ และเอกสารอิเล็กทรอนิกส์ที่เกี่ยวกับแนวคิดทฤษฎีมนุษยนิยม รวมทั้งปรัชญาตะวันออกที่ถูกจัดกลุ่มเป็นมนุษยนิยม โดยแนวคิดหลักที่นำมาวิเคราะห์ในงานวิจัยนี้คือ แนวคิดของมนุษยนิยมแบบฆราวาส เพราะเป็นแนวคิดที่ทันสมัย ได้รับการยอมรับว่าเป็นมนุษยนิยมกระแสหลักในปัจจุบัน

๔. ผลการวิจัย

ผลการวิจัยได้ค้นพบประเด็นที่ตอบวัตถุประสงค์ดังนี้

แนวคิดของปรัชญามนุษยนิยมแบบฆราวาส

นักปรัชญาที่ได้รับการยกย่องให้เป็นนักมนุษยนิยมคนแรกของฝั่งตะวันตก ได้แก่ โพรทาโกรัส (Protagoras -480 BC – 410 BC) เจ้าของประโยค "Man is the measure of all

^๙ AHA, **Humanist Manifesto**, [online], Retrieved from : American Humanist

things” แสดงให้เห็นว่า โพรทาโกรัสให้ความสำคัญกับมนุษย์ และยืนยันว่า “แต่ที่จริงแล้วไม่มีความจริงเกี่ยวกับพระเจ้า (เพราะมนุษย์ไม่เคยเห็นพระเจ้า)”^{๑๐} แนวคิดมนุษยนิยมของโพรทาโกรัสสองประการที่ยังคงอยู่ในแนวคิดมนุษยนิยมแบบฆราวาสจนถึงปัจจุบัน ได้แก่

๑. การชี้ให้มนุษย์เห็นถึงศักยภาพและคุณค่าของตนเอง - มนุษย์ไม่ต้องพึ่งพระเจ้า แต่สิ่งที่มนุษย์ต้องพึ่งพาคือตนเอง แนวคิดนี้พัฒนาเป็นคำขวัญของชาวมุขนิยมนิยมแบบฆราวาสผู้ไม่นับถือศาสนาในปัจจุบันคือ “Good without God”

๒. โพรทาโกรัสประกาศว่า เขาไม่รู้ว่าพระเจ้านั้นมีจริงหรือไม่ การที่มัวแต่ไปหาคำตอบเรื่องพระเจ้าที่ดูเลื่อนลอยและจับต้องไม่ได้เป็นการ “ขัดขวางการเรียนรู้และการเติบโตของศิลปวิทยาการ” ดังนั้นโพรทาโกรัสจึงไม่สนใจค้นหาว่าพระเจ้านั้นมีอยู่หรือไม่^{๑๑} (Cline, 2019)

มนุษยนิยมแบบฆราวาสไม่สนใจค้นหาความจริงเรื่องพระเจ้า จะมีหรือไม่มีพระเจ้านั้นก็ได้ เมื่อต้องการตอบคำถามเรื่องกำเนิดโลกและมนุษย์ ก็จะใช้คำตอบที่ได้จากวิทยาศาสตร์มาอ้างอิง แต่เมื่อมีบางเรื่องที่วิทยาศาสตร์ตอบไม่ได้ มุขนิยมนิยมแบบฆราวาสจะตอบว่า เป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติ^{๑๒} (Sagan, 1980) จุดนี้เองทำให้ถูกโจมตีว่าขาดความชัดเจน และขาดเหตุผล

แม้มนุษยนิยมแบบฆราวาสจะประกาศว่า ไม่เกี่ยวข้องกับศาสนา (AHA, 2022) แต่บรรทัดฐานของมนุษยนิยมแบบฆราวาสที่เน้นเรื่องการใช้เหตุผลมากกว่าอารมณ์ การให้คุณค่าทางจริยธรรม การเคารพสิทธิส่วนบุคคล ความเท่าเทียมกัน และการให้เสรีภาพในการเลือกใช้ชีวิตของมนุษย์ (AHA, 2022)^{๑๓} นำไปสู่สังคมแบบฆราวาสที่มีทั้งชาวมุขนิยมนิยมแบบฆราวาสที่ประกาศไม่นับถือศาสนา และชาวมุขนิยมนิยมแบบฆราวาสผู้เคร่งศาสนา คนสองกลุ่มนี้อยู่ร่วมกันโดยสันติ ชาวมุขนิยมนิยมแบบฆราวาสมีความเห็นว่า ไม่ควรมีศาสนาใดถูกรังเกียจหรือถูกล้อเลียน และไม่ควรมีศาสนาใดได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐมากกว่าศาสนาอื่น เพราะหากทุกศาสนา

^{๑๐} Schiller, F., “The Humanism of Protagoras”. *Mind*, 20(78), (1911), p.181-196.

^{๑๑} Cline, Austin, *History of Humanism with Ancient Greek Philosophers*, (2019), Retrieved from <https://www.learnreligions.com/humanism-in-ancient-greece-24810>, April 28, 2021.

^{๑๒} Sagan, Carl, *Cosmos*, (New York: Random House, 1980), p. 4.

^{๑๓} AHA, Definition of Humanism (online). Retrieved from: American Humanist Association: <https://americanhumanist.org/what-is-humanism/manifesto3/>, [January 21, 2022].

ได้รับการปฏิบัติอย่างเท่าเทียม จากรัฐ และคนในสังคม จะนำไปสู่สังคมแบบฆราวาสในอุดมคติที่ทุกความเห็นต่างจะอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข (Law, 2011:93-94)^{๑๔}

จุดอ่อนของแนวคิดมนุษยนิยมแบบฆราวาส

นับตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมา มนุษยนิยมแบบฆราวาสได้ใช้ความรู้ทางวิทยาศาสตร์มาหักล้างความเชื่อทางศาสนาเทวนิยมอย่างต่อเนื่อง เช่น การพูดถึงระบบสุริยะจักรวาลในมุมมองของกาลิเลโอ (Galileo Galilei, 1564-1642 A.D.) การรื้อโครงสร้างทางความเชื่อเรื่องกำเนิดและวิวัฒนาการของมนุษย์ที่มาพร้อมกับการค้นพบของดาร์วิน (Charles Darwin, 1809-1882 A.D.) อาจกล่าวได้ว่า ทฤษฎีวิวัฒนาการของ Darwin ส่งผลกระทบอย่างยิ่งต่อความเชื่อดั้งเดิมของศาสนาเทวนิยมเกี่ยวกับกำเนิดโลกและสิ่งมีชีวิตบนโลกที่เชื่อว่า มนุษย์พืช และสัตว์ เกิดจากการรังสรรค์ของพระเจ้า^{๑๕}

แต่เพราะปัญหาที่เป็นนามธรรมบางอย่าง ไม่สามารถตอบได้ด้วยวิทยาศาสตร์ ดังที่ แคดวาลาเดอรั (Cadwaladr)^{๑๖} ชี้ให้เห็นว่า ความผิดพลาดที่เป็นจุดอ่อนร้ายแรงของมนุษยนิยมได้แก่

๑. ความเห็นเรื่องพระเจ้า เพราะมนุษยนิยมมีความเห็นว่า พระเจ้าเป็นสิ่งที่จับต้องไม่ได้ พิสูจน์ไม่ได้ มนุษย์จะเชื่อถือสิ่งที่ไม่เห็นได้อย่างไร?

แคดวาลาเดอรั^{๑๗} ได้แย้งว่า ในโลกนี้มีหลายสิ่งที่ยังมองไม่เห็นแต่มนุษยนิยมก็เชื่อ เพียงเพราะสิ่งนั้นเป็นผลผลิตของวิทยาศาสตร์ เช่น คลื่นวิทยุ หรืออะตอม ถ้ามนุษยนิยมจะค้านว่าอะตอมและคลื่นวิทยุมีผลลัพธ์ออกมาเป็นสิ่งที่เรารับรู้ได้ เช่น คลื่นวิทยุส่งให้มนุษย์ได้ยินเสียงเช่นเดียวกับที่อะตอมประกอบขึ้นมาเป็นสสารต่างๆ เหตุใดจึงไม่ใช้หลักการเดียวกันกับเรื่องพระเจ้า? เพราะแม้มนุษย์จะไม่เห็นพระเจ้า แต่พระองค์ก็สร้างสิ่งที่จับต้องรับรู้ได้เช่นเดียวกับอะตอมและคลื่นวิทยุ นั่นคือ มนุษย์และสิ่งมีชีวิตบนโลกที่มาจากการรังสรรค์ของพระเจ้า

๒. การอิงวิทยาศาสตร์เกินไปจนละเลยเรื่องของประสบการณ์ทางจิตวิญญาณ ซึ่งเป็นเรื่องละเอียดอ่อน การที่มนุษยนิยมฆราวาสประกาศว่า จะให้ความสำคัญกับประสบการณ์เชิงประจักษ์ (Empirical Experience) ที่แต่ละบุคคลได้รับมากกว่าการเชื่อด้วยศรัทธาอย่างมลาย

^{๑๔} Law, Stephen, **Humanism: A Very Short Introduction**, (Oxford: Oxford University Press, 2011),

^{๑๕} Ibid.p.22.

^{๑๖} Cadwaladr, E.M., **The Fatal Weaknesses of Humanism** (online), Retrieved from AmericanThinker:https://www.americanthinker.com/articles/2018/04/the_fatal_weaknesses_of_humanism.html. December 30, 2021.

^{๑๗} Ibid.

แต่ในความเป็นจริงจะมีมนุษย์กี่คนบนโลกที่มีประสบการณ์เชิงประจักษ์ในการค้นพบความลับของธรรมชาติด้วยวิทยาศาสตร์?

การค้นพบทางวิทยาศาสตร์ส่วนใหญ่เป็นความรู้ที่บอกต่อกันมา จะมีมนุษย์สักกี่คนที่ได้ไปเดินบนดวงจันทร์เพื่อประจักษ์ว่าพื้นผิวดวงจันทร์ไม่เรียบ? ในขณะที่คริสต์ศาสนาได้มอบประสบการณ์ให้กับมนุษย์ในการค้นพบจิตวิญญาณของตนเองซึ่งนับเป็นประสบการณ์เชิงประจักษ์โดยตรง

แคดลาลาเตอร์แนะนำว่า มนุษยนิยมต้องหันกลับมาทบทวนเรื่อง มุมมองด้านศรัทธาและความเชื่อมากกว่าจะสนใจเรื่องเหตุผลที่ขึ้นกับวิทยาศาสตร์มากเกินไป ควรต้องให้ความสนใจเกี่ยวกับจิตวิทยามนุษย์และกลไกความซับซ้อนในจิตใจมนุษย์ เพราะการที่แนวคิดมนุษยนิยมเชื่อว่า อะไรที่ไม่สามารถพิสูจน์ได้ สิ่งนั้นไม่มีจริง และเป็นเหตุผลที่ทำให้ปฏิเสธเรื่องลึกลับเหนือธรรมชาติ (Supernatural) ที่มนุษย์ไปไม่ถึง ความคิดเช่นนี้ไม่มีเหตุผล และทำให้ดูเหมือนว่าชาวมนุษยนิยมเป็นพวกที่พยายามจะกำจัดพระเจ้าออกไปจากระบบความเชื่อของตน และตั้งตัวเป็นพระเจ้าเสียเอง ทั้งหมดนี้คือความผิดพลาดอันร้ายแรงของแนวคิดแบบมนุษยนิยม

ในขณะที่ฝ่ายมนุษยนิยม เช่น โพรธากอรัสมีความเห็นว่า การที่ไม่มีใครเคยเห็นพระเจ้า จะสรุปว่าพระเจ้ามีจริงก็คงไม่ได้ ในขณะที่เดียวกันการจะยอมรับว่าพระเจ้าไม่มี ก็ไม่ได้เช่นกัน ดังนั้นมนุษยนิยมจึงควรมุ่งประเด็นไปยังมนุษย์ซึ่งเป็นรูปธรรมที่จับต้องได้มากกว่าจะมาถกเถียงกันในเรื่องที่หาคำตอบไม่ได้^{๑๘}

อย่างไรก็ตาม การหักท้วงของแคดลาลาเตอร์ได้ชี้ให้เห็นถึงจุดอ่อนของแนวคิดมนุษยนิยมแบบฆราวาสที่ต้องนำมาทบทวน

ในทัศนะของ ชาร์โลว์ (Sharlow)^{๑๙} จุดอ่อนของมนุษยนิยมแบบฆราวาสคือ ความบกพร่องด้านตรรกะ เพราะจากการที่มนุษยนิยมแบบฆราวาสประกาศแนวคิดในการให้ความสำคัญกับมนุษย์ และ ปฏิเสธเรื่องลึกลับเหนือธรรมชาติที่พิสูจน์ไม่ได้ ซึ่งในทางปฏิบัติหมายถึง “การปฏิเสธอะไรก็ตามที่วิทยาศาสตร์ไม่สามารถอธิบายได้”

ตัวอย่างการการขาดตรรกะของมนุษยนิยมแบบฆราวาสปรากฏในแนวคิดหลักของทฤษฎีที่ว่า “มนุษยนิยมแบบฆราวาสเชื่อในความรู้ทางวิทยาศาสตร์ และให้คุณค่ากับความเป็นมนุษย์” เพราะเมื่อพิจารณาว่า “มนุษย์มีคุณค่า” – คุณค่าของมนุษย์เป็นนามธรรม ไม่สามารถวัดได้ด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์

^{๑๘} Mark, J., Joshua. **Protagoras of Abdera: Of All Things Man Is The Measure (2012)**. Retrieve from : <https://www.worldhistory.org/article/61/protagoras-of-abdera-of-all-things-man-is-the-meas/>. 11 June, 2022.

^{๑๙} Sharlow, M. F., **Mark F. Sharlow on Philosophy, Science and Culture**. Retrieved from Brain, Time and Cosmos: https://www.eskimo.com/~msharlow/skepticism/documents/secular_humanism.pdf, October 22, 2021.

ในทางปฏิบัติมนุษยนิยมแบบฆราวาสประกาศว่า “พวกเขาเชื่อในคุณค่าและความหมายของชีวิต แต่ไม่เชื่อว่าทั้งสองสิ่งนี้อยู่ภายใต้อำนาจของพระเจ้า” ความคิดเช่นนี้ขาดความสอดคล้องด้านตรรกะเพราะไม่ว่ามนุษยนิยมจะเชื่อว่าคุณค่ามาจากไหน แต่เมื่อใดก็ตามที่เชื่อในคุณค่า นั้นหมายถึง “เชื่อในสิ่งที่อยู่เหนือความสามารถของวิทยาศาสตร์” และถ้าปฏิเสธความจริงของคุณค่าและความหมายในข้อที่ว่า วิทยาศาสตร์ไม่สามารถเข้ามาพิสูจน์หรือวัดคุณค่าและความเชื่อได้ นั้นแสดงว่า มนุษยนิยมแบบฆราวาสมีความเชื่อที่ไม่มั่นคงต่อวิทยาศาสตร์

ด้วยเหตุผลทั้งหมดที่กล่าวมาแล้วส่งผลให้นักมนุษยนิยมไม่สามารถปฏิเสธทุกความเชื่อที่วิทยาศาสตร์ไปไม่ถึงแล้วยังกล่าวอ้างว่าตนเองเป็นมนุษยนิยมได้อย่างสง่างาม เพราะถ้ายืนยันแนวคิดดังกล่าว มนุษยนิยมแบบฆราวาสจะกลายเป็นแนวคิดที่ขาดความน่าเชื่อถือทางตรรกะทันที เพราะเรื่องคุณค่าของมนุษย์ซึ่งถือเป็นหัวใจสำคัญของมนุษยนิยมแบบฆราวาสนั้นไม่สามารถวัดได้ด้วยวิทยาศาสตร์ ถ้ามนุษยนิยมแบบฆราวาสยังคงยืนยันว่า จะไม่เชื่อสิ่งใดที่พิสูจน์ไม่ได้ด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ นั้นหมายถึง มนุษยนิยมแบบฆราวาสไม่เชื่อในเรื่องคุณค่าของความเป็นมนุษย์

ความย้อนแย้งของทฤษฎีมุษยนิยมแบบฆราวาส

ทฤษฎีมุษยนิยมแบบฆราวาสมีมุมมองที่ชัดเจนว่า มนุษย์เป็นผู้กำหนดทุกสิ่ง และไม่ให้ความสำคัญกับพระเจ้า เพราะมีความเห็นว่า “ความเชื่อเกี่ยวกับพระเจ้าเหมือนภาพลวงตาการหมกมุ่นในการหาความจริงเกี่ยวกับพระเจ้าและการปฏิบัติเพื่อให้ถูกใจพระองค์เป็นเครื่องถ่วงให้มนุษย์ไม่สามารถพัฒนาตนเองไปข้างหน้าได้”^{๒๐}

นอกจากการปฏิเสธศาสนาแล้ว มนุษยนิยมแบบฆราวาสมีแนวคิดที่โดดเด่นอีกประการหนึ่ง คือเรื่องสิทธิเสรีภาพ ซึ่งหมายถึงสิทธิเสรีภาพในการคิด พูด ทำ โดยอยู่ในกรอบของความรับผิดชอบต่อตนเองและคนรอบข้าง ส่วนสิทธิเสรีภาพทางด้านศาสนานั้นมีสองมุมมองคือ สิทธิเสรีภาพในการเลือกที่จะนับถือศาสนา/ความเชื่อใดๆ และ สิทธิเสรีภาพที่จะไม่ยอมรับศาสนาและความเชื่อใดๆ^{๒๑}

ความย้อนแย้งที่พบในสังคมแบบฆราวาสยุคปัจจุบัน คือเรื่องของศาสนาและความเชื่อ การที่มนุษยนิยมแบบฆราวาสประกาศจุดยืนว่า พวกเขาไม่สนใจศาสนา โดยเฉพาะศาสนาเทวนิยม และการประกอบพิธีกรรมทางไสยศาสตร์ทุกชนิด แต่ด้วยแนวคิดที่แข็งแกร่งเรื่องสิทธิเสรีภาพ ความเท่าเทียมไม่แบ่งแยก และความยุติธรรม ทำให้สังคมแบบฆราวาสทั่วโลกเป็นที่รวม

^{๒๐} Cadwaladr, E.M., *The Fatal Weaknesses of Humanism*. Retrieved from AmericanThinker: https://www.americanthinker.com/articles/2018/04/the_fatal_weaknesses_of_humanism.html. December 30, 2021.

^{๒๑} Walter, Nicolas. *Humanism: what's in the word?*, London : RPA/BHA/Secular Society Ltd., 1997, p. 43.

ของชาวมุขยนิยมแบบฆราวาสที่ประกาศตนเป็นผู้ไม่มีศาสนา และกลุ่มคนที่เคร่งศาสนาแต่มีแนวคิดแบบมุขยนิยม ซึ่งถือว่าเป็นความย้อนแย้งของแนวคิดที่ปรากฏให้เห็นในรูปแบบของการใช้ชีวิตร่วมกันในสังคมของชาวมุขยนิยมแบบฆราวาสทั้งสองกลุ่ม

๕. อภิปรายผล

ในมุมมองของผู้วิจัย การที่มุขยนิยมแบบฆราวาสได้รับความนิยมมากกว่าศาสนาในกลุ่มคนยุคใหม่ ส่วนหนึ่งเพราะมีการปรับตัวให้เข้ากับบริบทที่เปลี่ยนไป แสดงให้เห็นว่า มุขยนิยมแบบฆราวาสเป็นทฤษฎีที่เปิดกว้าง มีความยืดหยุ่นสูง แม้นักวิชาการฝ่ายมุขยนิยมจะออกมาประกาศว่า แนวคิดที่มีแค่เรื่องไม่เชื่อในพระเจ้า แต่ไม่มีองค์ประกอบอื่น เช่น ให้ความสำคัญกับมนุษย์ สิทธิเสรีภาพ ฯลฯ ไม่จัดว่าเป็นมุขยนิยม แต่ด้วยคุณสมบัติของการปรับตัวให้เข้ากับยุคสมัยของทฤษฎี ผู้วิจัยเชื่อว่า ในอนาคตแนวคิดด้านศาสนาและความเชื่อของมุขยนิยมจะเปลี่ยนแปลงไปอีก

เมื่อมีการตั้งคำถามเกี่ยวกับสถานะของมุขยนิยมแบบฆราวาสในสังคมโลกว่า แนวคิดนี้มีศักยภาพ และเหตุผลเพียงพอที่จะได้รับการยกย่องว่าเป็นศาสนาของคนยุคใหม่ได้หรือไม่ ? มีคำตอบสองแบบที่อาจเป็นไปได้คือ

1. มุขยนิยมแบบฆราวาสเป็นศาสนาได้ เพราะถ้าพิจารณาด้านองค์ประกอบของศาสนา มุขยนิยมแบบฆราวาสมีองค์ประกอบครบถ้วน ได้แก่

* นักปราชญ์ /นักวิชาการหวัะทิตที่กำหนดแนวคิดมุขยนิยม มีสถานะเทียบเท่า ศาสตราของศาสนา ซึ่งบางศาสนาอาจมีศาสดามากกว่าหนึ่งท่าน เช่น ศาสนาเซน หรืออาจถูกจัดว่าเป็นศาสนาที่ไม่มีศาสดา เช่นเดียวกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

*เอกสารการประกาศจุดยืนทั้งสามฉบับ (Humanist Manifesto I,II and III) มีสถานะเทียบเท่า คัมภีร์ทางศาสนา

*สำนักงานขององค์กรมุขยนิยม มีสถานะเทียบเท่า ศาสนสถาน

*นักวิชาการการมุขยนิยมแบบฆราวาส มีสถานะเทียบเท่า นักบวชในศาสนา

*การจัดประชุม / การรวมตัวเพื่อประกาศสิทธิ มีสถานะเทียบเท่า พิธีกรรมในศาสนา

* ชาวมุขยนิยมแบบฆราวาส มีสถานะเทียบเท่า ศาสนิกของศาสนา

๒. มุขยนิยมแบบฆราวาส ไม่สามารถเป็นศาสนาได้ เพราะไม่สามารถยึดพื้นที่ในจิตใต้สำนึกของมนุษย์ได้อย่างสมบูรณ์ เพราะแนวคิดด้านศาสนามักจะฝังรากลึกอยู่ในสังคมและในตัวบุคคล ดังกรณีศึกษาของงานวิจัยซึ่งศึกษาบทบาทของศาสนาและมุขยนิยมแบบฆราวาสในสังคมคนทำงานในศตวรรษที่ 19 คนกลุ่มนี้เป็นชาวมุขยนิยมแบบฆราวาสที่เคยนับถือคริสต์ศาสนา และอยู่ในสังคมชาวคริสต์มาตั้งแต่รุ่นบรรพบุรุษ แม้จะปรับเปลี่ยนการใช้ชีวิตมาเป็น

มนุษยนิยมแบบฆราวาสตัดขาดจากศาสนา แต่สิ่งที่หลงเหลืออยู่ภายในจิตวิญญาณ คือร่องรอยคำสอนของคริสต์ศาสนาซึ่งแสดงออกมาเป็นพฤติกรรมในชีวิต จากการที่คนเหล่านี้ร่วมกิจกรรมสังคมสงเคราะห์ ซึ่งมีที่มาจากคำสอนในคริสต์ศาสนาที่มีวัตถุประสงค์เพื่อยกระดับจิตวิญญาณของผู้ให้ เป็นการชำระล้างจิตใจให้ผ่องใส^{๒๒}

คริสเทลเลอร์ (Kristelle)^{๒๓} อธิบายว่า การที่แนวคิดเกี่ยวกับศาสนาที่แฝงอยู่ในจิตวิญญาณมนุษย์ ทั้งในชีวิตประจำวันและการสอนวิชามนุษยนิยมตามสถาบันการศึกษาในทวีปยุโรป เพราะได้รับอิทธิพลจากอริสโตเติล (Aristotle) ซึ่งมีศรัทธามั่นในศาสนา เมื่อเขาถ่ายทอดความรู้เรื่องปรัชญาจึงมีเรื่องของศาสนาแฝงอยู่ในปรัชญาทุกสาขาจนกลายเป็นวิธีคิด และวิธีในการถ่ายทอดความรู้ของนักปรัชญายุคต่อมา แนวคิดเช่นนี้เรียกว่า Scholasticism หมายถึง การมีความเชื่อในคำสอนทางศาสนาและยึดหลักในพระคัมภีร์เป็นแนวทาง

แม้ทฤษฎีมนุษยนิยมแบบฆราวาสจะปฏิเสธศาสนา แต่ด้วยความแข็งแกร่งของแนวคิดแบบ Scholasticism ที่อยู่คู่กับปรัชญามาทุกยุคทุกสมัย จึงทำให้การสอนเรื่องมนุษยนิยมมีแนวคิดเรื่องศาสนาแฝงอยู่เสมอ คริสเทลเลอร์สันนิษฐานว่า ที่เป็นเช่นนี้ เพราะแนวคิดมนุษยนิยมยุคเริ่มแรกมีความอ่อนแอ คลุมเครือ และไม่ชัดเจนเมื่อต้องพูดถึงเรื่องศาสนา จึงไม่สามารถประกาศจุดยืนในการต่อต้านศาสนาได้ เพราะนักปรัชญาสมัยกรีกโบราณถูกกดอยู่ภายใต้อำนาจรัฐที่สนับสนุนศาสนาเทวนิยม ดังนั้นเมื่อปรัชญาของนักปรัชญาคนสำคัญ คือ อริสโตเติล ซึ่งเป็นศิษย์ของเพลโต ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวาง แนวคิดของทั้งสองท่านซึ่งมีความเป็น Scholasticism อย่างยิ่ง จึงมีอิทธิพลต่อนักปรัชญาในสมัยต่อมาอย่างหลีกเลี่ยงได้ยาก

ดังนั้น แม้จะปฏิเสธศาสนา แต่มนุษยนิยมแบบฆราวาสก็ไม่อาจตัดขาดจากศาสนาได้อย่างเด็ดขาด เพราะศาสนาอยู่ในวิถีการใช้ชีวิตของมนุษย์มายาวนาน ในรูปแบบของความเชื่อเรื่องเทพเจ้าในธรรมชาติ วิญญาณบรรพบุรุษ ฯลฯ ซึ่งได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมมนุษยนิยม ความเชื่อเหล่านี้ไม่ได้สืบทอดกันมาแบบการรับมรดก แต่เป็นการแทรกซึมเข้ามาทีละน้อยจากการใช้ชีวิตประจำวันในสังคมที่มีความเชื่อเช่นนั้น^{๒๔} (Harvey, 2005: 6)

๖. องค์ความรู้ใหม่ (Originality and New Body of Knowledge)

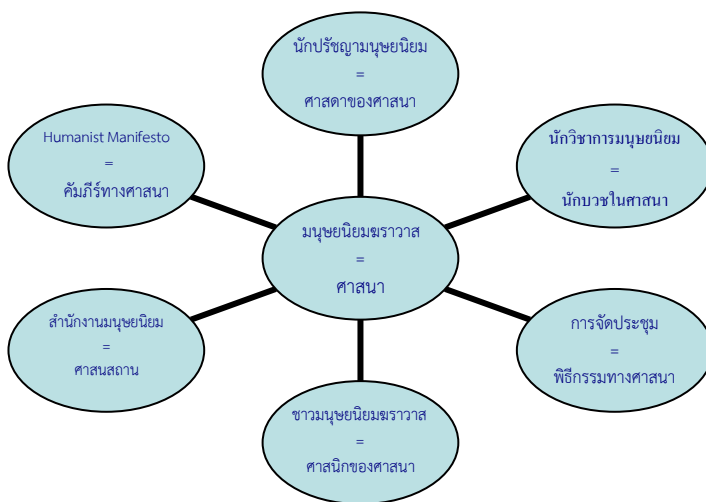
^{๒๒} Bowpitt, G., "Evangelical Christianity, Secular Humanism, and the Genesis of British Social Work." *The British Journal of Social Work*, 28(5), (1998), p. 675-693.

^{๒๓} Kristeller, P., "Florentine Platonism and Its Relations with Humanism and Scholasticism", *Church History*, 8(3), (1993), p. 201-211.

^{๒๔} Harvey, Graham. *Animism: Respecting the Living World*. London: Hurst & Co, 2005.

งานวิจัยนี้จะนำเสนอมิติใหม่ในการพิจารณาทฤษฎีมนุษยนิยมแบบฆราวาส ในฐานะของ ศาสนาทางสังคม (Associative Religion) ที่มีการจัดระบบความเชื่อและการปฏิบัติเพื่อตอบสนองต่อสังคม และมีวิวัฒนาการมาโดยลำดับ^{๒๕} โดยการพิจารณาองค์ประกอบของมนุษยนิยมแบบฆราวาสเทียบเคียงกับองค์ประกอบของศาสนา ดังแผนภาพต่อไปนี้

๗. สรุป

ทฤษฎีมนุษยนิยมมีจุดอ่อนและความย้อนแย้งหลายประการ โดยเฉพาะในมิติที่เกี่ยวกับศาสนาและความเชื่อเมื่อมาอยู่ร่วมกับแนวคิดด้านสิทธิเสรีภาพ ทำให้มนุษยนิยมแบบฆราวาสถูกวิจารณ์ว่า “เป็นแนวคิดที่ยุงเหยิง ไร้จุดยืน และให้ความสำคัญแก่เรื่องเสรีภาพมากเกินไป” นอกจากนี้ยังขาดตรรกะเมื่อพิจารณาเรื่องของ “คุณค่าความเป็นมนุษย์” ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของแนวคิด

มนุษยนิยมอาจเป็นศาสนาได้ ถ้าพิจารณาในมุมของการสร้างจริยธรรมชุดใหม่ขึ้นมาให้คนในสังคมใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต และการที่มีองค์ประกอบเทียบเคียงกับศาสนา

ในทางกลับกัน เมื่อพิจารณาเรื่องของการให้ความมั่นคงทางด้านจิตใจ มนุษยนิยมอาจเป็นได้เพียงแค่หลักปรัชญาในการดำเนินชีวิตที่ไม่อาจแทนที่ศาสนาได้

๘. ข้อเสนอแนะ

^{๒๕} เดือน คำดี. ศาสนศาสตร์. (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๑)

ศาสนาดั้งเดิมทั้งหลายมีจุดอ่อน คือการไม่สามารถปรับเปลี่ยนคำสอนให้เข้ากับยุคสมัย จึงไม่สามารถตอบโจทย์การใช้ชีวิตของคนรุ่นใหม่ได้ การมองหาศาสนาใหม่ที่เหมาะสมจึงเป็นเรื่องที่ต้องพิจารณา ซึ่งผู้วิจัยมีความเห็นว่า ไม่ว่าฐานะของแนวคิดมนุษยนิยมแบบฆราวาสจะถูกยกย่องว่าเป็นศาสนาหรือไม่ในอนาคต แต่แนวคิดนี้มีจุดเด่นที่เป็นประโยชน์ต่อสังคมมนุษย์ นั่นคือการยอมรับความคิดที่แตกต่างและการให้เกียรติผู้อื่นในฐานะมนุษย์ที่มีความเท่าเทียมกันภายใต้ความเป็นประชาธิปไตย ซึ่งแนวคิดดังกล่าวช่วยให้มนุษย์สามารถอยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างสันติแม้จะมีความเห็นต่าง

บรรณานุกรม

เดือน คำดี. ศาสนศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๑.
สิทธิ์ บุตรอินทร์. ปรัชญาเปรียบเทียบมนุษยนิยมตะวันออกกับตะวันตก. กรุงเทพมหานคร : สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๓๒.

Sagan, Carl. **Cosmos**. New York: Random House, 1980.

Stivers, Richard. **The Illusion of Freedom and Equality**. New York : State University of New York Press, 2008.

Harvey, Graham. **Animism: Respecting the Living World**. London : Hurst & Co, 2005.

Law, Stephen. **Humanism: A Very Short Introduction**. Oxford: Oxford University Press, 2011.

Walter, Nicolas. **Humanism: what's in the word?** London: RPA/BHA/Secular Society Ltd., 1997.

บทความในวารสาร

Bowpitt, G. "Evangelical Christianity, Secular Humanism, and the Genesis of British Social Work." **The British Journal of Social Work**, 28 (5), (1998), p. 675-693.

Kristeller, P. "Florentine Platonism and Its Relations with Humanism and Scholasticism". **Church History**, 8(3), (1993), p.201-211.

Schiller, F. "The Humanism of Protagoras". **Mind**, 20 (78), (1911), p.181-196.

สื่ออิเล็กทรอนิกส์

AHA. **Humanist Manifesto** [online]. Retrieved from: American Humanist Association: <https://americanhumanist.org/what-is-humanism/manifesto3/>. January 21, 2022.

Cadwaladr, E.M. **The Fatal Weaknesses of Humanism**. Retrieved from AmericanThinker https://www.americanthinker.com/articles/2018/04/the_fatal_weaknesses_of_humanism.html. December 30, 2021.

Cline, Austin. **History of Humanism with Ancient Greek Philosophers**, (2019).

Retrieved from <https://www.learnreligions.com/humanism-in-ancient-greece-24810>. April 28, 2021.

Mark, J., Joshua. Protagoras of Abdera: Of All Things Man Is The Measure, (2012).

Retrieve from : <https://www.worldhistory.org/article/61/protagoras-of-abdera-of-all-things-man-is-the-meas/>. 11 June, 2022.

Perry, John. **Humanism**, [online], (2010), Retrieved from :

<https://www.philosophytalk.org/blog/humanism>. [January 21, 2022].

Sharlow, M. F. Mark F. **Sharlow on Philosophy, Science and Culture**, (2007), Retrieved from Brain Time and Cosmos: https://www.eskimo.com/~msharlow/skepticism/documents/secular_humanism.pdf. October 22, 2021.

